

Colecția: Istoria mentalităților

Lector: Nicoleta Arsenie

Tehnoredactor: Carmen Dumitrescu

Coperta: Florin Afloarei

Editura IDEEA EUROPEANĂ
O.P. 22, C.P. 113, București, 014780
Tel./Fax.: 021-2125692; Tel.: 021-3106618
Comenzi carte prin poștă:
Tel.: 021-2125692
E-mail: office@ideeaeuropeana.ro
www.ideeaeuropeana.ro

© Editura Ideea Europeană

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
BRAGA, MIRCEA

Ultima frontieră : elemente de teoria lecturii / Mircea Braga. -
București : Ideea Europeană, 2018
ISBN 978-606-594-663-7

821.135.1.09

MIRCEA BRAGA

Ultima frontieră

Elemente de teoria lecturii

PRECIZĂRI LIMINARE

Ideea necesității abordării problematicii teoriei lecturii nici nu s-a conturat, atunci destul de neclar, când încheiam o sumară trecere în revistă a câtorva teorii pe care le-am considerat a fi la „*izvoarele aventurii metodologice moderne*” (vz. vol. *Teorie și metodă*, 2002). Ulterior, extinzând incursiunea la sociologie, teoria imaginariului, estetica receptării, principiile istoriei contrafactuale și teoria comunicării (unele abordate și în structură de curs universitar), harta teoriei lecturii a devenit mai clară, simultan cu elaborarea unor comentarii privind „starea culturală” a câtorva opere prezente în canonul literar românesc, dar și la un contact mai atent cu mișcarea devenită tot mai haotică a ideilor din realitatea imediată.

Ordonarea logică a acestui volum s-a impus treptat. Mai întâi, o *Introducere în patru timpi*, care se finalizează prin raportare la noua filosofie a științei datorată lui Stéphane Lupasco și Basarab Nicolescu, cu deschiderea clară a acesteia către planșa multiplelor „*niveluri de realitate*”. Apoi, prima parte a volumului, consacrată „*aliniamentului teoretic*”, urmărește în principal drumul pe care l-a urmat ideea modernă a preeminenței lecturii, într-o selecție pornind de la Kant, prin Adorno, Jauss, Iser și Eco, până la Matei Călinescu, renunțând la a cuprinde și „estetica receptării” și comunicaționalul

(am considerat că, de pildă, dată fiind insistența invocare a lui Roman Ingarden în comentariul lui Iser, putem renunța la prezentarea esteticii fenomenologice a filosofului polonez). Oricum, opțiunea are un maraj personal. Cea de a doua parte, intrând pe „*diagrama actualității*”, se dorește a fi o deconstrucție a mai multor „motive” și „mitologii” aflate azi într-o evidență prea puțin – punctul nostru de vedere! – constructivă. Iar cea de a treia parte ilustrează câteva „*întâlniri culturale*” cu varii opere, din nou sub semnul subiectivității inerente. Dar dacă, în *Introducere*, am abordat „codul cultural” într-o regie metodologică, pentru „*întâlnirile culturale*” am preferat regia... sugestiei, suprimând ceea ce ar fi putut să apară ca normativ „tehnic”, întrucât cultura e ea însăși fără limite și... liberă.

Unele dintre textele aflate în sumarul acestei cărți au apărut în diferite reviste cultural-literare, iar altele, îndeosebi din partea a doua și a treia, sunt preluate din câteva volume pe care le-am publicat într-o editură „de buzunar”, în tiraj restrâns, aşadar nepuse în circulație.

Și o ultimă apostilă: Rândurile noastre nu vor învăța pe nimeni **ce, cum și de ce** să citească; dar, poate, un exemplar va ajunge undeva unde să se înteleagă faptul că, fără o educație umanistă încă de pe prima treaptă a școlii și fără crearea unui larg climat cultural marcat de simțul calității vieții intelectuale, stingerea „omului cultural” ne va duce către o postistorie sinonimă cu preistoria.

M.B.

O INTRODUCERE ÎN PATRU TIMPI

1. Cele două fețe ale paradigmei

Într-un segment de timp care a debutat sub semnul relativismului și a evoluat, rapid, înspre starea de incertitudine, cum este epoca noastră, rigoarea logică supusă tendinței de a înveșmânta categorial realitatea, inclusiv existențialul, a fost asediată când de momentul neîncrederii în limbaj („cuvântul care ascunde”: Nietzsche, Heidegger, Gadamer etc.), când de cel al „gândirii slabe” (Vattimo), când de al exercițiului deconstructivist (Derrida). Dacă s-a trecut destul de repede peste episoadele respective, și aceasta în poseda enormei spargeri de ritm teoretic pe care o aduceau, faptul s-a datorat nu atât anemiciei distanțări în timp a observatorului față de direcția alegațiile menționate, cât în sjajul constatării că încă ne mai aflăm în situația de a înregistra că, mereu, alte și alte formulări se atașează unei succesiuni care nu-și consumă doar ascendența, ci par a se fragiliza, dintru început, chiar pe ele însese. Ne întrebăm, în consecință, dacă nu cumva am atins – în prelungirea „sfârșitului istoriei” și a declanșării „post-umanismului” – perspectiva înlocuirii evoluției omenirii ca proiecție a ciclicității cu unpredictibilitatea fractalică, adică a spiralei evolutive, ceva mai optimistă, cu vacarmul ipotezelor care sfârșesc prin a-și nega subiectul. Detaliind câteva „pe-treceri” ale trecutului imediat și ale prezentului – cu

oarecare prudență și căutând a nu ne îndepărta excesiv de zona în interiorul căreia ne-am plasat, cea a teoriei lecturii –, precizăm că, asemeni oricărei gesticulații care însوtește cultura, și a noastră va susține în primul rând întrebările, cu atât mai mult cu cât contextul însuși este al chestionărilor, începând chiar cu piramida care clădește ființa. Ne reamintim, deci, că dinamica evenimentialului, tulbure și multidirecționată, a debutat chiar cu fragilizarea pieselor dure ale gândirii (numim astfel concepte), devenite elastice la extrem, fără a-și pierde, totuși, așezarea disciplinară, dar forțând limitele altădată rigide. Și, în consecință, filosofia nu mai înseamnă, după ultima încercare a lui Heidegger, „sistem”, ci operare pe secvențe fenomenale, ca decupaje din realitatea întregului (fie aceasta a concretului, materială, fie a existențialului, în cuprindere ontologică), oferind – doar prin coroborare – un *summum* al iluziilor esențelor „localizabile”. Subiectivitatea și obiectivitatea devin concepte laxe și, aproape întotdeauna, nu-și mai arogă disocierea, interconectându-se, proces similar celui din fizica cuantică, în care realitatea e dependentă de observator. Adevărul este, și el, act de atribuire pe spații mai restrânse, intuiția stabilind consensul prin protecție metaforică: noțiunea se dilată, pentru a asigura cuprinderea unei semnificații pe care mai vechea practică încerca să o comprime. Știința însăși își reface suportul atunci când – în fața constatării că ultima componentă a materiei este simultan particulă și cantă – supune atenției cercetătorilor posibilitatea de a lua în considerare prezența... spiritualității.

De la acest nivel, logica elementară a creditat și creditează ideea imanenței unei schimbări de paradigmă, în parte după datele schităte la nivelul filosofiei științei de către Thomas Kuhn, începând cu *Structura revoluțiilor științifice* din 1962. Concentrat asupra „științelor

materiei”, Kuhn desprinde obiectul acestora ca „incomensurabil”, de unde necesitatea apariției pragurilor, a căror depășire implică o „revoluție”, tradusă în termenii elaborării unei noi paradigme teoretice și practice. Iar între praguri (acum, spune el, între cel al prezentului, marcat de teoria relativității și de descoperirile fizicii cuantice, și ciclul mecanicismului newtonian), lumea științei operează, până la deplina constituire a noii paradigmă, cu paradigmă-puzzle, deci cu ipoteze multiple: procesul este unul al *revizuirii* vechii paradigmă, devenită inoperantă și, astfel, „abandonată” în sertarele istoriei.

Deși deschisă ca filosofie a științei, dar vizând cu pre-cădere domeniul fizicii (care a stat la baza pregătirii sale universitare), teza lui Kuhn – dincolo de controverse și remodulări pe diferite planuri – nu a avut ecoul scontat în disciplinele conexe „științelor umaniste”, exceptând psihologia, pe orientarea *Gestaltpsychologie* (nu și psihiatria, pe care filosoful nu o recunoaștea ca știință). De altfel, în câteva rânduri, menționând metafizica ori, mai restrictiv, religia, autorul *Structurii revoluțiilor științifice* le consideră ca inaderente la posibile schimbări paradigmaticе („revoluții”...), în condițiile în care pasul respectiv din evoluția științelor exacte se raportează imprescriptibil la actul „revizuirii”. Totuși, dar fără nuanță radicală, din moment ce peisajul tuturor științelor este constant atins de intenția căutării unor interpretări mai profunde, ca legitate interioară, întrucât chiar evoluția obiectului, a formelor sale și a modului său de raportare la real devine sursă a obligativității adaptării analitice –, principiile, metodele și tehniciile de cercetare se află permanent în proces de remodelare și de reconstituire, nefind exclusă nici preluarea unui alt instrumentar disciplinar. Într-o atare situație însă, consecința nu poate fi *revizuirea* paradigmăi originare,

ci *reinterpretarea* actelor supuse observației, ceea ce înseamnă adâncirea și „nuanțarea” cercetării atât sub presiunea noutății, cât și a unor abilități crescute ale „martorului”, în special ale comentatorului. Și cum poziția filosofului american a fost văzută ca apropiată de opoziția kantiană noumen/fenomen, paradigmaticul vizând tipul de apropiere de fenomen în perspectiva unei mai cuprinzătoare sesizări a noumen-ului, deci cu o ambigă răsturnare a termenilor ecuației, învecinarea cu fenomenologia spiritului devinea riscantă într-un demers asigurat de stringență logică (aceasta din urmă poate fi desprinsă, la Kuhn, din prestația lui Wittgenstein, ale cărui preocupări le cunoscuse încă din perioada când, la Universitatea Barkeley din California, fusese angajat în cadrul Departamentului de filosofie). Dar poate fi vorba, în plus, și de precauție în fața acuzei că, prin centrarea atenție asupra principiului indeterminării, este puternic alimentată perspectiva anti-realistă; aşa se explică mai atenta nuanțare a indeterminării, de la una rigidă, cu aplicabilitate la științele exacte, la alta mai elastică la contactul cu științele umaniste (atât în planul naturii și consisteței obiectului, cât și al „tehnicii” de acces la acesta). Sugestia trimite, astfel, la o a doua față a paradigmaticului: tot ceea ce înseamnă creație în domeniul spiritualului, de la filosofie și metafizică până la ultimele compartimente ale culturii și artei, nu sucombă în cimitirul istoriei, fiindcă pot fi (și sunt) oricând actualizate și revalorizate, creând câmpul întins al sferei tradiției. Chiar și pe direcția științei, deși doar sub un singur aspect, cercetarea trecutului poate fi utilă: „*Istoria – scrisa Kuhn –, dacă ar fi primită mai mult decât ca un depozit al întâmplărilor sau al cronologiei acestora, ar putea determina o transformare decisivă a imaginii asupra științei care ne domină*”, respectiv am putea disocia și înțelege mai bine cel puțin mecanismele de inițiere

a teoriilor și metodelor. Numai „metafizica” în contur de New Age acceptă ideea schimbării de paradigmă a conștiinței, dar ca efect al unei intensificări ale valurilor energetice ale universului, destinate – se spune – asigurării condițiilor unui „salt” al capacitaților de cuprindere, înțelegere, prelucrare și desfășurare ale lumii, adică trecând pe o altă treaptă a evoluției spirituale.

Orice creator trăiește într-un univers, universul cultural, bântuit de informații specifice acestuia, ca parte oarecum omogenă a celui care ne cuprinde pe toți, o realitate duală care și ea justifică, din interior, cele două fețe ale paradigmaticului. Dincolo de ceea ce este particular în acest univers, sub aspectul densității și diversității, mai întâlnim și acel strat al conștiinței creatorului, susținut prin intuiție și interes „disciplinar”, prin vocație informativă pe un aliniament ce se cere frecventat aproape osmotic, precum și calitatea (pe care am menționat-o deja) înțelegерii istoriei ca „fenomen viu”, în care elementele constitutive (operele) pulsează, au o existență marcată doar de naștere și de curgere/evoluție în durată (deocamdată doar declarativ și de... deces). Doar în acest fel culturalul a făcut posibilă aserțiunea că întreaga literatură a Europei se află deja în creația aedului orb. Tiparul este al mitului de înțemere, cuprinzând ceea ce a fost, este și va fi, sprijinit pe o nelimitare care, greșit înțeleasă, a făcut loc absolutului absurd, simbolic cuprins în justificarea califului Omar I adus în situația de a ordona distrugerea bibliotecii din Alexandria: „*Dacă aceste cărți sunt în acord cu Cartea Sfântă, atunci ele sunt redundante. Dacă nu, atunci sunt indezirabile. Oricum ar fi, ele trebuie aruncate în flăcări*”. Falsul începe de la absolutizarea sensului singularității, în timp ce întregul nu poate fi decât armonia semnificațiilor tuturor substructurilor, drept care „localizările” sunt – pentru cel aflat la contactul cu universul

cultural saturat continuu de fluxul informațional – nu accidente ale istoriei, ci rațiuni de a fi ale lumii în cauză.

2. Constrângeri și libertăți

Coborând pe verticala culturii și artei, pentru a ajunge în proximitatea teoriei, criticii și istoriei literaturii, întrebarea firească este dacă și în ce măsură, aici, le putem aborda problematica sub unghiul unui paradigmatic unitar, evident specific. Sau: Ce fel de paradigmă poate fi luată în calcul urmărind tabla constituiri și evoluției teoriilor și metodelor în starea de fapt a acestei „ componente de însoțire” a creației ori, mai aproape de adevăr, a acestui strat derivat, dar „de închidere” a itinerarului operei literare propriu-zise. De fapt, întâlnim tot un construct literar, reprezentând, reproiectând și, cât de cât, „organizând” celelalte forme de „nivel zero”, dacă putem formula astfel, în timp izolându-se și autonomizându-se. Teza conform căreia creația artistică se prezintă ca un complex în care coexistă – în fuziune armonică și interdependență inalterabilă din perspectiva unui bine delimitabil orizont al cauzei și efectului – anume poziționări în lumea reală, edificări paralele sau tangente față de structurile concretului, ale palpabilitului, „realități” dintr-un alt plan, date, energii, mobilități afective și spirituale, resurse psihice, intenții finalizatoare, suporturi formal-expresive, ingeniozități constructive, relaționări ontologice și încă multe altele, dar toate edificând universuri aflate sub adăpostul cupolei imaginariului – reprezentă un loc comun în gândirea estetică din zilele noastre. La rândul său, constructul teoretic supune atari orizonturi necesității interogative, operează analitic și sintetic, caută și propune itinerarii către semnificații și sensuri, pentru ca, în cele din urmă, să afirme o gândire singulară asupra unei alterități

totdeauna doar parțial definite, cu un izomorfism în continuă refacere de sine. Ca și opera, constructul teoretic se sprijină pe un cronotop insolit, în sensul că el nu-și consumă doar locul și timpul său, ci și pe acelea ale obiectului, printr-un demers și el cu dublă constituire, inițiat ca asumat „tehnicii” aparte (până și ideile au o „metodă”) și încheiat ca adaos de gândire, simțire și comprehensiune. Relativitatea și indeterminismul se simt ca operante, dar nu distrug, nu neantizează, ci provoacă: asemănător viului, creația (fiindcă și constructul teoretic, în starea sa dată, îi este atașabil) se adaptează, orice formulă sistemică se poate schimba, permanența vizează instinctul creației hrănit din identitar pentru a locui în pluralitatea culturii. La limită, deci, dacă pe niciun plan încă nu este posibilă o teorie integratoare, însemnând compact-definitivă (vezi indeterminismul, fără a-l uita pe Heidegger), atunci ne rămâne, ca dinamică în avansare, perspectiva paradigmelor-puzzle.

Deși cu texte menționabile încă din secolul 18 până la mijlocul celui de al 19-lea, teoria literaturii intră în scenă, la noi, ca inițiere clar conturată, odată cu scrierile lui Maiorescu și Gherea. Cadrul teoretic al autorului studiului *Direcție noi în poezia și proza română* era plasat – ca artă a Frumosului în sine, dezvoltat ca „idee sensibilă” – la adăpostul lui Kant și Schopenhauer, în timp ce al lui Gherea deriva – ca depoziție realistă pe suportul eticiei sociale – din ideologia socialistă a epocii. Din moment ce intenția se contura a fi, în cazul amândurăror, de a elabora statutul unei „noi direcții”, iar decupajele din puțina istorie avută în vedere erau atașabile unor declarat precursorsi – prepașoptiști și pașoptiști –, dar în fapt simțiți ca aproape contemporani, comentariile vizau creația prin valorizare „dirijată”. Deschiderea filosofică și ideologică se înscria într-un orizont prestaabil, oficial rămânând, din acest motiv, circumscris

demersului critic exact orientat. Cu Eminescu, Creangă, Caragiale și, în mare măsură, Slavici, structurarea universului artistic, apoi tehnica textualizării, ca și gradul de expresivitate a unui limbaj situat pe un ultim pasaj al autodefinirii sale afirmau stabilitatea modelelor. Ceea ce lipsea, cum constata Lucian Blaga spre sfârșitul Primului Război Mondial, devenind stringență pentru Mircea Eliade la nu prea mulți ani după Unirea din 1918, era sincronizarea, alinierea la ritmurile culturii europene. Doar că reperele și tendințele venite din exterior nu cristalizau decât parțial, diversificarea fiind accentuată și de puternice inițiative activ vernaculare: față de resursele simbolismului, ale expresionismului, prozei realiste (de multe ori tributară poporanismului), prozei psihologice, etnicismului (Iorga, dar și gândirismul), puțin mai târziu chiar ale avangardei, rolul criticii se afla în creștere, devinea o „instituție” în expansiune, cu oficianți pe măsură. Constraința criticii ca act evaluativ venea deopotrivă din exterior (diversitatea) și din interior (opțiunea primă: „direcția”, orientarea), cu un evantai mai lax în derularea și nuanțarea argumentației sub semn estetic. Deși n-au ocolit istoria literaturii, Lovinescu și Ibrăileanu au purtat în efigie calitatea de critici literari, ca și Perpessicius, Pompiliu Constantinescu și mulți alții, fiecare oferind/oferindu-și argumentul-teorie. Marile lucrări de teoria culturii și a artei se desprind însă de-abia spre finele perioadei interbelice, de-ar fi să-i amintim doar pe P. P. Negulescu (*Geneza formelor culturii*), Lucian Blaga (*Trilogia culturii*) și Tudor Vianu (*Estetica*), tot așa cum stabilitatea deplină a istoriei literaturii române (fără a înlătura notabilele demersuri ale lui E. Lovinescu, Nicolae Iorga, N. Cartojan sau D. Popovici) e dată de impenitenta creație a lui G. Călinescu.

A urmat, însă, un timp al colapsului teoriei: timp de două decenii, ideologicul – altfel spus, spațiul de mișcare a ideilor, a gândirii – se comprimase în registrul sigilat al politicului, astfel încât teoria însemna doar sirul variațiunilor pe o temă dată, ca „adevăr” clonat pentru a masca incompatibilitatea. Dominat de lipsa informației sau, mai corect, de limitarea acesteia prin exclusivism politic (acces drastic restrâns și controlat prin cenzură până și la întregul câmp al culturii autohtone), climatul autoriza critica și istoria literaturii ca instrument de marcă, de detașare valorică doar a „creației” aservite. Simplu spus, ca reflex, demersul evaluativ – relativ stimulat, totuși – preluă, își împărtășea „calitatea” și obiectului deja valorizat prin chiar actul apariției. Spargerea acestui seif informational, ca urmare a temporarei „liberalizări” de la finele deceniului 7, s-a arătat, repede, a fi marea eroare a sistemului De unde, până atunci, permisivitatea convocării altor fișiere teoretice decât cel mai înainte menționat (cu o oarecare îngăduință față de formalismul și structuralismul rusesc, ușor condimentat cu unele pagini ale lui Sartre, și față de semiotică, în derivația celor de mai sus, ca „nevinovată” ideologic), fusese nulă, acum referințele puteau viza, chiar dacă nu cu deplină ancorare în actualitate, tot mai mult dinamica proliferantului excurs teoretic occidental, fenomen facilitat atât prin importul de carte străină (deși atent supravegheat), cât și prin programul traducerilor – în colecția „Studii” – al Editurii Univers (cu toate că nici acesta nu era efectuat în deplină libertate). Reevaluările au pornit nu din comandă, dar ca stare de normalitate interioară domeniului, canonul proletcultist, de fapt comunist, a fost revizuit într-un continuum recuperator, mutațiile și câștigurile dezvoltărilor teoretice au fost assimilate și translate, ca principii viabile, în comentariul critic. Odată creată, harta intelectuală nu a mai putut